

hudobnej kultúry na Slovensku a v strednej Európe. In *Hudobné pramene – kultúrne dedičstvo Slovenska* : zborník príspevkov z konferencie Bratislava, 23. – 24. 11. 2011. Bratislava: Slovenská muzikologická asociácia a Slovenské národné múzeum, 2011, s. 11-82. Dostupné na internete: <<http://www.snm.sk/?hudobne-muzeum-publikacie>>

- 12 Plnotextové prepisy *Bratislavského antifonára IV a Bratislavského antifonára IIb* prebiehajú v spolupráci s Katedrou archívniectva a pomocných vied historických Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave (študentskí spolupracovníci: M. Michalovová, R. Luz).
- 13 VESELOVSKÁ, E.: *Mittelalterliche liturgische Kodizes mit Notation in den Archivbeständen von Bratislava II*. Bratislava: Ústav hudobnej vedy SAV, 2006.
- 14 Medzi prispievateľov a spolupracovníkov databázy patria taktiež Mgr. Sylvia Urdová, PhD. z Hudobného múzea Slovenského národného múzeu Bratislava a PaedDr. Zuzana Záhradníková, PhD. z Katolíckej univerzity v Ružomberku.
- 15 Mnohé rukopisy boli začiatkom novoveku rozoberané a jednotlivé pergamenové fóliá boli použité ako väzby na mladších knihách alebo mestkých úradných knihách, zápisniciach a protokoloch. Často sa teda stáva, že jeden rukopis (napr. tzv. *Zalka antifonár*) bol použitý na väzbu v mestách na Slovensku (Bratislava, Košice, Modra, Poprad, Bardejov) a v Maďarsku.
- 16 Topkapi Sarayi múzeum, Istanbul, Deissmann č. 68. Faksimilová edícia SZENDREI, J. (ed.): *The Istanbul Antiphonal (about 1360)*. (=Musicalia Danubiana 18.) Budapest: Akadémiai Kiadó, 2002.
- 17 V súčasnosti pripravuje pramennú edíciu tohto rukopisu Dr. Zsuzsa Czagány z Maďarskej akadémie vied. CZAGÁNY, Z.: Fragment, Kodex, Ritus, Tradition. Fragmente des Antiphonale Waradiense in Győr und Modra. In *Zenetudományi Dolgozatok 2011: In memoriam Dobszay László*. Budapest: MTA BTK Zenetudományi Intézet, 2012, s. 123-141. Medzi nedávno objavené zlomky tohto kódexu patria dva

fragmenty zo Štátneho archívu v Levoči, pobočka Poprad (*Antifonár – Magistrát mesta Spišská Sobota 1660 – 1700*) a druhá odrezaná polovica toho istého fólia s častou rezponzória *Certamen magnum habuerunt s veršom Isti sunt sancti qui z Commune martyrum* je uložená v Knižnici Evanjelického a.v. cirkevného zboru v Levoči pod signatúrou 13 895 (B.51). BEDNÁRIKOVÁ, J.: *Stredoveké notované pamiatky v Knižnici Evanjelického a. v. cirkevného zboru v Levoči*. Ružomberok: Verbum, 2010, s.139-140.

- 18 5.02020.210 – 5.02020.230, matutínium. KOVÁCS, A. (ed.): *Corpus Antiphonalium Officii–Ecclesiarum Centralis Europae VII/A Transylvania-Várad (Temporale)*. Budapest: MTA, 2010. KOVÁCS, A. (ed.): *Corpus Antiphonalium Officii–Ecclesiarum Centralis Europae VII/B Transylvania-Várad (Sanctorale)*. Budapest: MTA, 2010.
- 19 V niektorých signatúrach sa nachádza i viac fragmentov. V blízkej budúcnosti pripravujeme spracovanie katalógu fragmentov Slovenského národného archívu v Bratislave v edícii *Catalogus fragmentorum*.
- 20 Za mimoriadnu pomoc pri výskume chceme poďakovať PhDr. Radoslavovi Ragačovi, riaditeľovi Slovenského národného archívu a PhDr. Erike Javošovej, vedúcej Oddelenia starších fondov.
- 21 Hymny na rôzne časti liturgického roka (Advent, Vianoce, Zmŕtvychvstanie, Nanebovstúpenie Pána, Zoslanie Ducha Svätého, sv. Kríž, Božie telo, Jána Krstiteľa).
- 22 Fragment bol nájdený v roku 2010 oddelením archívnych fondov.
- 23 AKIMJAK, A. – ADAMKO, R. – BEDNÁRIKOVÁ, J. (eds.): *Spišský graduál Juraja z Kežmarku (1425)*. Ružomberok: Pedagogická fakulta Katolíckej univerzity v Ružomberku, 2006.
- 24 ADAMKO, R. – VESELOVSKÁ, E. – ŠEDIVÝ, J. (eds.): *Spišský antifonár*. Ružomberok: Pedagogická fakulta Katolíckej univerzity v Ružomberku, 2008.

Rukopis na hranici kultúr: Antifonár varadínskej katedrály z konca 15. storočia¹

Zsuzsa Czagány

Hungarian Academy of Sciences, Research Centre for the Humanities, Institute for Musicology

Predkladaná štúdia sa zaoberá pôvodom, osudom a „dvojitou identitou“ neskorostredovekého, iluminovaného notovaného kódexu uhorskej proveniencie, uloženého v Diecéznej knižnici mesta Győr.² Kritickú edíciu tohto kódexu v súčasnosti pripravuje interdisciplinárny tím odborníkov z oblasti kodikológie, umenovedy a muzikológie.³ Proveniencia (t. j. miesto používania) rukopisu je síce uhorská, jeho pôvod je však bezprostredne spojený s územím stredovekých Čiech a do jeho novovekej histórie sa zapája takmer celé teritórium dnešného Slovenska, Rakúska a Maďarska.

V roku 1872 sa Johannes de Zalka, v tom čase biskup győrskej diecézy v západnom Maďarsku, rozhodol nechať reštaurovať stredoveký pergamenový rukopis, ktorý už dlhý čas chátral v depozite győrskej katedrály.⁴ Silne poškodený antifonár obrovských rozmerov⁵ pokladal biskup za pamiatku vlastného kostola. Nová väzba, ktorou bol obstaraný po reštaurovaní, niesla preto nadpis *Antiphonarium Cathedralis Ecclesie Jaurinensis*. Na základe toho sa v maďarskej odbornej literatúre dlhý čas považoval za rukopis győrskej proveniencie, resp. – podľa biskupovho mena – sa označoval a dodnes označuje ako „Zalka“-antifonár.

Iba nekoršia obsahová (liturgická a hudobná) analýza, realizovaná maďarskými bádateľmi László Dobszaym a Jankou Szendrei v 80. rokoch minulého storočia,⁶ dokázala, že rukopis s győrskou katedrálou nesúvisí. Bol vyhotovený pre katedrálu vo Varadíne (Waradinum, Grosswardein, Várad, dnes mesto Oradea v Rumunsku), čiže pochádza z opačného, východného konca územia stredovekého Uhorska. Nejedná sa teda o „Antiphonale Jaurinense“, ale o „Antiphonale Varadiense“.

Rukopis vznikol v poslednej tretine 15. storočia, v čase, keď na čele varadínskej diecézy stál významný diplomat, vzdelaný humanista biskup Ján Filipec.⁷ Dobové záznamy ho spomínajú ako priateľa a podporovateľa knižného umenia; jeho súčasník, známy historik a humanista Petrus Ransanus nám dokonca sprostredkoval konkrétne informácie o tom, že biskup označený ako *vir acuto ingenio, bonarumque disciplinarum studiosus* zaobstaral svoj chrám knihami nazývanými graduálmi a antifonármi bohato zdobenými, ktorých veľkosť a krása si zasluhuje najväčšiu chválu:⁸

Sacram, cuius est Antistes, aedem ditavit pretiosis tum sacerdotum vestibus, tum argenteis vasis, libris praeterea magnis, quos vocant graduarios et antiphonarios, omni ex parte adeo mire exornatos, ut magni ac ditissimi alicuius regis dicata Deo dona possint non immerito iudicari.

Je nanajvýš pravdepodobné, že antifonár uchovávaný dnes v Győri predstavoval pôvodne jeden zo zväzkov spomínaných *libri magni* a že tento cyklus obsahoval ďalšie zväzky, nielen antifonáre, ale aj graduály.

Antifonár obsahuje repertoár hodinkového officia (*officium divinum*) v redakcii, príznačnej pre *consuetudo varadiensis*, t. j. so všetkými charakteristickými príznakmi liturgickej tradície neskorostredovekej varadínskej diecézy.⁹ Súčasne je to jediný rukopis z tohto regiónu, ktorý nám sprostredkuje nielen liturgickú, ale aj chorálnu tradíciu varadínskeho officia: z územia varadínskeho biskupstva za totiž zachovali výlučne nenotované breviáre.¹⁰

V protiklade s domácim uhorským, resp. varadínskym obsahom antifonára stojí jeho vonkajšia úprava. Notácia predstavuje monumentálny štylizovaný typ tzv. českej rombickej chorálnej notácie. Ak si všimneme bohatú ilumináciu, je nápadná podobnosť, v niektorých prípadoch takmer totožnosť kódexu s niektorými českými chorálnymi rukopismi z konca 15. a zo začiatku 16. storočia, ako napríklad tzv. *Kutnohorský graduál* z rokov 1493 – 1494,¹¹ *Smíškovsky graduál*¹² alebo *Franusov kancionál* z roku 1505.¹³ Náročný dekoratívny štýl neskorogotickej knižnej maľby, ako aj česká chorálna notácia svedčia o tom, že varadínsky antifonár bol vyhotovený – napísaný a iluminovaný – v niektorom z vedúcich českých alebo moravských skriptórií. Či to bola pražská dielňa iluminátora Valentina Noha z Jindřichovho Hradca, alebo dielňa majstra Matouša, alebo či sa na iluminácii rukopisu zúčastnil aj Janíček Zmilelý z Písku, ktorému bádatelia pripisujú okrem iných aj (aspoň čiastočnú) výzdobu *Franusovho kancionálu*, tzv. *Mladoboleslavského graduálu* z roku 1509,¹⁴ ako aj tzv. *Vladislavského graduálu* zo začiatku 16. storočia,¹⁵ bude možné spoľahlivo posúdiť až po dôkladnej kunsthistorickej analýze. V každom prípade však môžeme konštatovať nápadnú podobnosť iniciál s charakteristickými grotesknými motívami ľudských a zvieracích postáv vo varadínskom antifonári a mladoboleslavskom graduáli.

Antifonár bol teda napísaný, notovaný a iluminovaný v českej skriptorskej a iluminátorskej dielni, ale na uhorskú objednávku. Je veľmi pravdepodobné, že objednávateľom bol sám varadínsky biskup Ján Filipec. Otázkou, prečo si biskup pre svoju katedrálu objednával cyklus luxusných chorálnych kódexov v zahraničí, objasňujú jeho životopisné údaje. Filipec, známy a všestranne vzdelaný bibliofil, kňaz, diplomat, umelec, pochádzal z Moravy, bol rodákom z Prostějova. Keď roku 1469 uhorský kráľ Matej Korvín okupoval Moravu, postavil sa do diplomatických služieb nového kráľa. Roku 1477 ho Matej Korvín menoval varadínskym biskupom a súčasne hlavným županom biharského komitátu. Ako biskup a *comes supremus et perpetuus* pôsobil až do roku 1490. Aj keď sídlil vo Varadíne, stále pestoval

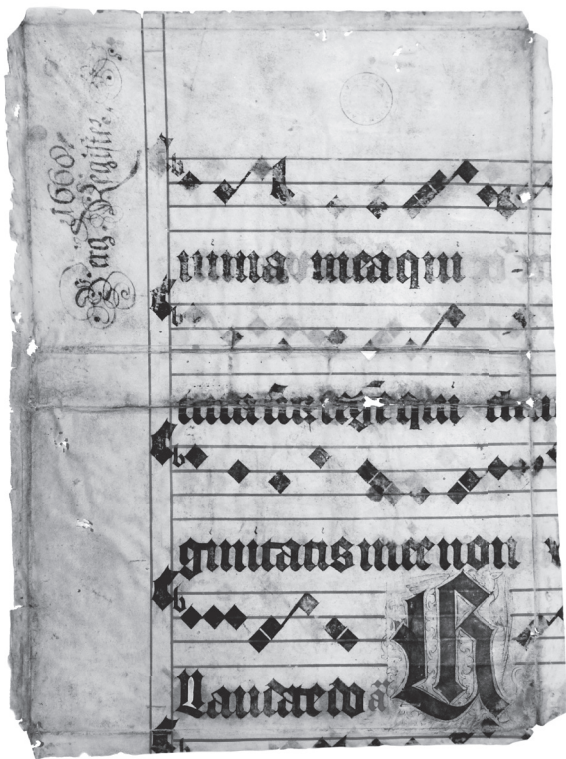
vzťahy s predstaviteľmi českej a moravskej knižnej kultúry. Keď sa rozhodol vybaviť v dôsledku tureckej invázie roku 1474 vydrancovaný, o klenoty olúpený varadínsky kostol s reprezentatívnymi chorálnymi rukopismi – graduálmi i antifonármi –, využil zrejme svoje kontakty s vedúcimi dielňami na Čechách a Morave.¹⁶

Pred reštaurovaním roku 1872 obsahoval zachovaný korpus varadínskeho antifonára v Győri vcelku 317 fólií, čo je asi iba štvrtina pôvodného celku pozostávajúceho z najmenej dvoch (možno aj troch) zväzkov. V nasledujúcom období, najmä však od 60. rokov 20. storočia sa v knižniciach a archívnych fondoch rôznych maďarských miest postupne objavovali ďalšie fragmenty pochádzajúce z varadínskeho antifonára, ako aj fóliá obsahujúce omšové spevy, dokumentujúce tak existenciu ďalších varadínskych kódexov rovnakej luxusnej výbavy, graduálu a sekvencionálu. Maďarská archivarčka a kodikologička Kinga Kőrmendy v štúdiu publikovanej v roku 1988 zhrnula všetky vtedy známe fragmenty Varadínskeho antifonára, graduálu i sekvencionálu.¹⁷ Na základe analýzy tlačí a archívnych materiálov, ktoré boli zaviazané do pergamenových fólií, ako aj ich neskorších posesorov sa pokúsila o rekonštrukciu putovania kódexov z Váradu smerom na západ. Známym bolo vtedy 13 fragmentov z antifonára, ďalších 8 pochádzalo z graduálu a sekvencionálu; 5 zlomkov ostalo neidentifikovaných, keďže boli príliš malé na to, aby sa ich obsah dal určiť; 13 fragmentov *Varadínskeho antifonára* sa stalo predmetom ďalšieho, predovšetkým muzikologického výskumu Janky Szendrei, ktorá ich zahrnula do svojho katalógu *Notovaných fragmentov uhorského stredoveku*.¹⁸

Počet fragmentov pochádzajúcich zo skupiny varadínskych kódexov sa v najbližšej minulosti ďalej zvyšoval. Vedecký team filológov a kodikológov *Fragmenta Codicum* pôsobiaci pri Széchényiho knižnici v Budapešti odhalil nové zlomky v knižničných zbierkach v Ostrihome, Budapešti a v Győri.¹⁹ K nim môžeme pridať ďalších, spolu 21 fragmentov, objavených a čiastočne identifikovaných slovenskými bádateľmi – Evou Veselovskou²⁰ a Jankou Bednáríkovou²¹ – v slovenských archívoch v Bratislave, Košiciach, Levoči, Poprade, Martine a predovšetkým v Modre. Trinásť fragmentov *Varadínskeho antifonára* a jeden zo sekvencionára, objavených v modranskom archíve,²² patrí v tejto oblasti bezpochybne k najvýznamnejším nálezom posledných rokov. Celkový počet identifikovaných fragmentov antifonára z pôvodných 13 narástol na 37.²³ Dnes známe fragmenty *Varadínskeho kódexu* sa teda nachádzajú v mestách Debrecen, Budapešť, Ostrihom, Győr, Güssing, Košice, Levoča, Poprad, Martin, Bratislava a Modra.

Z obsahového hľadiska možno nazvať *Varadínsky antifonár* dvojtvárnym prameňom. To znamená, materiál oficiá obsiahnutého v ňom možno hodnotiť z dvoch aspektov. (1) Jednak ako repertoár reprezentatívneho chorálneho kódexu varadínskej katedrály dokumentujúceho stredoveký varadínsky rítus, a s ním bezprostredne spojenú melodickú tradíciu.²⁴ (2) Nemenej dôležitá je však aj jeho druhá stránka, svedčiaca o zahraničných – českých – kontaktoch objednávateľa rukopisu. Rozlíšenie dvoch obsahových vrstiev nie je príliš náročné. O to náročnejšia je vnútorná diferenciacia prvej vrstvy, ako aj správne hodnotenie rozdielov identifikovaných počas diferenciačného procesu. Nie je totiž ľahké oddeliť od seba prvky oficiá charakteristické všeobecne pre stredoveké uhorské pramene od elementov príznačných iba pre juhovýchodnú oblasť, a určiť, či sa tieto lokálne javy udomácnili pod vplyvom krátkodobo pôsobiacich, viac-menej náhodných tendencií, dokumentujú vplyv osobných, inštitucionálnych či zahraničných kontaktov, alebo naopak, predstavujú archaické črty stredovekého uhorského oficiá: tú archaickú vrstvu, ktorá sa v dôsledku neskoršieho vývoja sprevádzaného viacerými reformami natoľko modifikovala, že v neskorostredovekých rukopisoch pochádzajúcich prevažne z periférnych oblastí sa zachovala iba v ťažko odhaliteľných stopách.

Stredoveké varadínske oficium sa samozrejme v mnohom odlišuje od centrálnej uhorskej liturgickej a hudobnej tradície predstavovanej rukopismi ostrihomskej proveniencie. Tieto odlišnosti sa týkajú prevažne výberu, rozmiestnenia, poradia všeobecne známych spevov, prípadne ich výskytu v neobvyklej liturgickej funkcii. Ich evidencia je však nevyhnutná, sú totiž zakorenené v najhlbších vrstvách miestnej tradície oficiá, sú manifestáciou lokálneho úzu. Odhalenie tejto substanciálnej vrstvy naráža však na skutočnosť, že počas analýzy musíme neustále zohľadňovať dva referenčné body spojené s definíciou centra a periférie. Problém spočíva v možnosti ich vzájomnej zámieny. Na jednej strane totiž skúmame, do akej miery sa odlišuje stredoveká varadínska lokálna tradícia oficiá (čiže periféria) od ústrednej ostrihomskej redakcie (čiže centra), na druhej strane zase to, či takto identifikované odlišnosti a svojské črty nie sú spôsobené práve špecifickosťou ostrihomskej tradície, ktorá sa tak v širšom európskom kontexte sama stáva periférnou. Je totiž možné, že prvky zdanlivo typické pre varadínsky úzus sú jedinečné iba vo vzťahu k Ostrihomu. Ak zmeníme uhol pohľadu a umiestnime skúmané svojráznosti do širšieho geograficko-inštitucionálneho kontextu, bude zrejme, že v niektorých prípadoch nadväzujú na prax okolitého regiónu.

Uvedené teoretické reflexie znázorníme niekoľkými príkladmi zo zbierky modranských fragmentov.

Fragment č. 5189 (obr. príloha č. 1) z modranského archívu obsahuje nasledovný text:

...meas habebis in utero

...dei alleluia.

Ak doplníme chýbajúce časti, je zrejmé, že sa jedná o antifónu *Spiritus Sanctus in te descendet*.²⁵ Skratka incipitu *Benedictus* na konci druhého riadku s fragmentárne zachovanou melodickou formulou (žalмовou kadenciou) prezrádza, že máme pred sebou antifónu ku kantiku *Benedictus*, ktorá uzatvára ranné chvály - laudes.

Antifóna *Spiritus Sanctus in te descendet* mala počas celého stredoveku svoje pevné miesto v laudách prvej adventnej nedele, a to nielen v úzkom stredo-európskom, ale i v širšom celoeurópskom kontexte. Predstavený fragment

nás teda zatiaľ ničím neprekvapuje. O to viac prekvapuje pokračovanie. Po antifóne k *Benedictus* totiž začína ďalšia adventná antifóna, *Scientes quia hora est iam nos de sompno surgere*. Keďže nasleduje po antifóne k *Benedictus*, čiže po laudách, je zrejmé, že patrí už do nasledujúcej liturgickej hodinky, prímý. Antifóna *Scientes quia hora est* je síce taktiež zakorenená v klasickej vrstve európskeho oficiá, jej výskyt v tejto liturgickej funkcii (ako antifóna prímý) je však jedinečný. Stredoeurópske pramene (vrátane centrálnych uhorských) uvádzajú túto antifónu v matutínu, t. j. v niektorom z troch noktúrnych nočného oficiá počas celého adventu: v antifonároch a breviároch centrálnej ostrihomskej tradície (vrátane bratislavských antifonárov) stojí táto antifóna v druhom noktúrnej, pričom trojicu matutinálnych antifón tvoria spevy *Hora est - Scientes - Nox precessit*.²⁶ Jediný rítus, ktorý nenasleduje túto zostavu, je varadínsky. Zachované varadínske breviáre uvádzajú v matutínu adventných nediel antifónu *Hora est - Nox precessit - Betlehem non est*.²⁷ Chýbajúca antifóna *Scientes quia hora est* sa z matutínu premiestnila do prvej kanonickej hodinky, prímý.²⁸ V tejto liturgickej funkcii, ako úvodný spev

sa objavuje aj na modranskom fragmente varadínskeho antifonára. Nepatrný element, nenápadný variant liturgického repertoáru zachovaný na modranskom fragmente sa tak stáva dôkazom jednak príslušnosti antifonára k stredovekému lokálnemu *ritus varadiensis*, jednak relatívnej samostatnosti varadínskeho officia oproti centrálnej uhorskej tradícii.

Na fragmente č. 5188 modranského archívu (obr. príloha č. 2) sa zachovalo torzo ďalšej antifóny. Jej melodický materiál a predovšetkým incipit žalmu *Laudate Dominum* na konci spevu nám prezrádza, že ide o v poradí štvrtú antifónu prvých večer, táto sa totiž podľa stredovekej tradície spája so žalmom č. 146 *Laudate Dominum quoniam bonus*. Po textovej rekonštrukcii je zrejmé, že ide o torzo antifóny *Maria dixit putas*, ktorá v stredovekých uhorských prameňoch vystupuje ako štvrtá antifóna emblematického cyklu piatich antifón *A diebus antiquis*.²⁹ Cyklom *A diebus antiquis* sa otváralo officium prvej adventnej nedele, a tým celé *proprium de tempore*. Stál na čele každého liturgického rukopisu uhorskej proveniencie a je takmer stopercentným indikátorom uhorského pôvodu.³⁰ To, že modranský fragment skutočne obsahuje antifónu *Maria dixit*, dokazuje aj iniciála „R“ nasledujúca po incipite žalmu *Laudate Dominum*, ktorá je už začiatkom nasledujúcej, piatej antifóny *Respondit angelus*. Znamená to zároveň, že fragment musel byť jedným z prvých fólií niekdajšieho antifonára. Kým teda predchádzajúci fragment zachytil špecifický lokálny (varadínsky) prvok adventného temporálu, druhý fragment zachováva časť cyklu charakteristického pre celouhorské stredoveké officium.

Druhá obsahová vrstva varadínskeho antifonára, ktorá v súlade s jeho vonkajšou výpravou, notáciou a ilumináciou svedčí o kultúrnohistorických vplyvoch Čiech, je pozorovateľná predovšetkým v novších officióch sanktorálu. Tieto neskorostredoveké, prevažne rýmované officia (*histórie*) majú samozrejme pre bádanie regionálnych repertórií stredovekého officia oveľa menšiu výpovednú hodnotu, keďže boli intenzívnejšie vystavené náhodám; ich výskyt podnietený vplyvom jednorázových módných vlín, odhliadnuc od úzko lokálnych kompozícií, sa neviazal konzekventne k žiadnemu teritóriu. Napriek tomu si v prípade *Varadínskeho antifonára* výskyt niektorých histórií zasluhuje zvláštnu pozornosť. Spomedzi rýmovaných officíí žiaľ veľmi fragmentárne zachovaného sanktorálu³¹ spomeňme len jedno: officium *Iocundetur in hoc solemnio* na sviatok svätej Marty. Cyklus je časťou hlavného korpusu antifonára uloženého v Diecéznej knižnici v Győri a je jedno z mála officíí *propria de sanctis*, ktoré sa zachovali v úplnosti.

V kalendároch a sanktoráloch stredovekých liturgických rukopisov uhorskej proveniencie vystupuje *Marta* ako obyčajný sviatok bez *propria*, to znamená, že jej officium bolo zostavené zo spevov a textov preberaných zo spoločného materiálu svätých *commune sanctorum*. O to viac prekvapuje fakt, že *Varadínsky antifonár* uvádza v deň svätej Marty kompletné rýmované officium *Iocundetur in hoc solemnio*. Tento cyklus je dokázateľne českého pôvodu. Podľa najnovších výskumov³² vznikol v prvej polovici 14. storočia prepracovaním lokálneho officia rozšíreného na území Trierskeho arcibiskupstva. Pravdepodobne už v českom prostredí, v bezprostrednom okolí svatovítskej katedrály sa k prebratým textom komponovali nové nápěvy. Od 30. rokov 14. storočia, počas pôsobenia posledného pražského biskupa Jana IV. z Dražic, ktorý bol pravdepodobne sám iniciátorom rozšírenia kultu svätej Marty v Čechách, sa officium *Iocundetur in hoc solemnio* dostáva takmer do všetkých breviárov a antifonárov pražskej proveniencie. Jeho prítomnosť v repertoári officia českých rukopisov bola takmer 170 rokov, až do začiatku 16. storočia nepretržitá. Officium svätej Marty je typickou súčasťou stredovekého pražského sanktorálu, nenachádzame ho v žiadnej inej európskej tradícii. Jeho výskyt vo *Varadínskom antifonári* sa preto nedá vysvetliť ničím iným, ako vplyvom českých rukopisných predlôh.

Varadínsky antifonár je rukopis s dvojitou, česko-uhorskou identitou. Dve identity, dve tváre však vonkoncom nie sú vo vzájomnej rovnováhe. Z hľadiska vonkajšej vybavenosti samozrejme prevažuje český element, ako o tom svedčí notácia a štýl iluminácie. V obsahovej zložke sa však cudzí element dostáva do pozadia. Ojedinelé spevy, officia prevzaté z českého repertoáru nepatria do základnej obsahovej vrstvy kódexu; možno ich hodnotiť skôr ako kuriózne výrastky inak stabilnej lokálnej tradície. Sú svojráznymi odtlačkami prstov, ktoré na uhorskom rukopise zanechal vplyv neskorostredovekej českej knižnej kultúry, vytvárajúc tým jeho svojráznu dvojtvárnosť ako kultúrnohistorický unikátneho javu na konci 15. storočia.

Résumé

An der Grenze zweier Kulturen. Das Antiphonar der Kathedrale von Großwardein aus dem späten 15. Jahrhundert

Im letzten Drittel des 15. Jahrhunderts entstand in einem böhmischen Skriptorium eine Reihe großformatiger, reich illuminiertes Prunkhandschriften. Die Bestellung kam aus dem benachbarten Ungarn, aus der Stadt Várad (Varadinum, Großwardein, heute Oradea in Rumänien), einem der Kirchenzentren im Osten des damaligen Landes. Sie wurde veranlasst durch den waradiner Bischof Johann Filipecz (1477 – 1490), einem aus Mähren gebürtigen Priester und Diplomaten, der bemüht war, seine Kirche, die Kathedrale in Várad mit repräsentativen liturgischen Büchern auszustatten und dafür seine Kontakte auf höchster Ebene einzusetzen. Als Produkt dieser Bemühung entstand die vermutete Reihe mindestens dreier Handschriften: ein Antiphonar, ein Gradual und ein Sequentiar. Während aus den beiden Messhandschriften heute nur noch wenige Fragmente vorliegen, blieb ein grosser Teil des Antiphonars erhalten. Zahlreiche Fragmente, ganze oder zerschnittene Blätter der Handschrift, in den späteren Jahrhunderten als Einbandmaterial verwendet und durch das ganze Land zerstreut, ergänzen das Korpus. Zwischen dem Inhalt der Handschrift und ihrer äusseren Ausstattung besteht eine bemerkenswerte Diskrepanz. Die monumentale böhmische Notenschrift, sowie die Illumination – vielleicht die Arbeit der Werkstatt des berühmten Illuminators Janíček Zmílelý aus Písek – stehen im Gegensatz zu dem liturgischen und musikalischen Repertoire, das der Offiziumstradition der *consuetudo Waradiensis* entspricht.

Literatúra

BAJGER, M. F.: Bratr, někdy biskup Jan Filipec (1431–1509) a knihy okolo něj. <http://www.vkol.cz/data/soubory/import/konf19/Bajger.pdf > [12.5.2013].

BEDNÁRIKOVÁ, J.: *Stredoveké notované pamiatky v Knižnici Evanjelického a. v. cirkevného zboru v Levoči*. Ružomberok: Verbum, 2010, s. 139-140.

BERKOVITS, I.: Az Esztergomi Ulászló-Graduálé. In *Magyar Könyvszemle*, roč. LXV, 1941, č. 4, s. 342-353.

BUNYITAY, V.: *A váradai püspökség története alapításától a jelenkorig*, I-III. Nagyvárad, 1883-1884.

CSAPODI, Cs.: Filipec (Pruisz) János nagyváradai és olmützi püspök könyvei. In *Magyar Könyvszemle*, roč. 83, č. 3, 1967, s. 243-249.

CZAGÁNY, Zs.: *Historia de sancta Martha, hospita Christi, redactio Bohemica: Ein spätmittelalterliches Reimoffizium zu Ehren der heiligen Martha in seiner böhmischen Überlieferung*. Wissenschaftliche Abhandlungen Bd. 65/9. Ottawa / Canada: Institute of Mediaeval Music, 2004.

CZAGÁNY, Zs.: Certamen magnum. A „Zalka” antifonále két töredéke. In *Magyar Egyházzene*, roč. XVIII, 2010/2011, s. 349-352.

CZAGÁNY, Zs.: Töredék, kódex, rítus, hagyomány. A Zalka Antifonále győri és modori töredékeinek tanúsága. In KISS, G. (ed.) *Zenetudományi Dolgozatok 2011*. Budapest: MTA BTK Zenetudományi Intézet, 2012, s. 123-141.

DOBSZAY, L.: *Corpus Antiphonarum. Európai örökség és hazai alakítás*. Budapest: Balassi Kiadó, 2003.

DOBSZAY, L.: *Corpus Antiphonarium Officii Ecclesiarum Centralis Europae V/A Esztergom / Strigonium (Temporale)*. Budapest: Institute for Musicology of the Hungarian Academy of Sciences, 2004.

DOBSZAY, L.—PRÓSZÉKY, G.: *Corpus Antiphonarium Officii Ecclesiarum Centralis Europae, A Preliminary Report*. Budapest: Zenetudományi Intézet, 1988.

DOBSZAY, L. —SZENDREI, J. (ed.): *Monumenta Monodica Medii Aevi Band V Antiphonen*.

Institut für Musikwissenschaft der Ungarischen Akademie der Wissenschaften 1-3. Bärenreiter: Kassel – Basel etc., 1999.

FOLTÝNOVÁ-MIKULCOVÁ, P.: Jan Filipec, diplomat ze sklonku středoveku. In *Dějiny a současnost*, roč. 21, 1999, č. 1, s. 11-15.

GÁNÓCZY, A.: *Episcopi Varadiensis fide diplomatum concinnati*. Viennae 1776, s. 419-450.

GRIEGER, R.: *Filipecz, Johann Bischof von Wardein. Diplomat der Könige Matthias und Wladislaw*. Studia Hungarica 20. München: Trofenik, 1982.

KALOUS, A.: Jan Filipec v diplomatických službách Matyáše Korvína. In *Časopis Matice moravské*, roč. 125, 2006, s. 3-31;

KÖRMENDY, K.: Az ún. Zalka Antiphonale töredékei. In FELFÖLDI, L.—Lázár, K. (ed.) *Zenetudományi Dolgozatok 1988*. Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 1988, s. 33-40.

KOVÁCS, A.: *Corpus Antiphonarium Officii Ecclesiarum Centralis Europae VII/A Transylvania – Várad (Temporale); VII/B Transylvania – Várad (Sanctorale)*. Budapest: Institute for Musicology of the Hungarian Academy of Sciences and Liszt Ferenc Academy of Music Research Group for Church Music, 2010.

RANSANUS, P.: *Epithoma rerum Hungarorum, id est Annalium omnium temporum liber primus et sexagesimus*. Curam gerebat Petrus Kulcsár. Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, Series nova II. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977.

RÓMER, F.: A győri káptalan antiphonaléja. In *Archaeologiai Közlemények*, roč. XI, 1877, s. 12-26.

SASINEK, F. V.: Ján Filipec, biskup veľkovaradínsky od r. 1476. In *Slovenský letopis pre historiu, topographiu, archaeologiu a ethnographiu*, roč. 1879, č. 3, s. 127-134.

STUDNICKOVÁ, M.: Dier Kuttengerger Gradualien. In WETTER, E. (ed.) *Die Länder der böhmischen Krone und ihre Nachbarn zur Zeit der Jagiellonenkönige (1471-1526)*. Studia Jagellonica Lipsiensia / 2. Ostfildern: Thorbecke Verlag, 2004, s. 125-142.

SZENDREI, J.: *A magyar középkor hangjegyes forrásai*. Műhelytanulmányok a Magyar Zene-történehez 1. Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 1981.

SZENDREI, J.: A Zalka Antiphonale provenienciája. In FELFÖLDI, L.—Lázár, K. (ed.) *Zenetudományi Dolgozatok 1988*. Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 1988, s. 21–32.

VESELOVSKÁ, E.: *Mittelalterliche liturgische Kodizes mit Notation in den Archivbeständen von Bratislava II*. Bratislava: Institut für Musikwissenschaft der Slowakischen Akademie der Wissenschaften, 2006.

VESELOVSKÁ, E.: *Catalogus fragmentorum cum notis musicis medii aevi e civitatibus Modra et Sanctus Georgius I*. Bratislava: Institut für Musikwissenschaft der Slowakischen Akademie der Wissenschaften, 2008.

VIZKELETY, A. et col. (ed.): *Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente in Esztergom. Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae II*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1993.

VIZKELETY, A. et col. (ed.): *Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente in Győr. Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae III*. Budapest: Balassi Kiadó, 1998.

Dr. Zsuzsa Czagány

Hungarian Academy of Sciences
Research Centre for the Humanities
Institute for Musicology
Department of Early Music
H-1014 Budapest, Táncsics Mihály u. 7.
email: czagany@zti.hu

• • • • • Endnotes

- Práca autorky bola podporená grantom Maďarskej akadémie vied „OTKA” (Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok / Hungarian Scientific Research Fund, číslo grantu NK 104426) a štipendiom János Bolyai Scholarship of the Hungarian Academy of Sciences.
- Győr, Egyházmegyei Kincstár és Könyvtár, Mss. A 2 (olím: Szemináriumi Könyvtár, sine sign.).

- 3 Členovia skupiny: Judit Lauf-Nobilis (Széchényiho národná knižnica, odd. Res Libraria Hungariae / Fragmenta Codicum), Tünde Wehli (Umenovedný ústav Maďarskej akadémie vied), Zsuzsa Czágány (Ústav hudobnej vedy Maďarskej akadémie vied).
- 4 O okolnostiach znovuobjavenia a reštaurovania rukopisu na konci 19. storočia informuje Rómer, 1877, 12-26.
- 5 88 x 66 centimetrov.
- 6 Szendrei, 1981, 40; Szendrei, 1988, 21-32; Dobszay – Prószerky, 1988.
- 7 Gánóczy, 1776, 419-450; Bunyitay, 1883 – 1884. Novšiu literatúru o biskupovi Filipcovi uvádzame v poznámke č. 17.
- 8 Ransanus, *Epithoma rerum Hungarorum*.
- 9 Prehľad repertoáru (temporálu i sanktorálu) stredovekého varadínskeho offícia, ako aj zachovaných prameňov poskytuje Kovács, VII/A-B, 2010.
- 10 Kovács, VII/A, 41-42.
- 11 Wien, Österreichische Nationalbibliothek, 15501.
- 12 Wien, Österreichische Nationalbibliothek, 15492.
- 13 Hradec Králové, Muzeum Východních Čech, II A 6. Rukopis v digitalizovanej podobe prístupný na internetovej stránke www.manuscriptorium.com („Kancionál Franušův“).
- 14 Mladá Boleslav, Okresní muzeum, inv. c. 21691. Rukopis v digitalizovanej podobe prístupný na internetovej stránke www.manuscriptorium.com („Graduál Mladoboleslavská knižka Zmlelého z Písku“).
- 15 Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, Mss.I.3.; Porovn. Berkovits, 1941, 342-353.
- 16 Z bohatej českej, slovenskej a maďarskej literatúry pojednávajúcej o Filipcovej politickej, diplomatickej a kultúrnej činnosti menujeme len niekoľko publikácií: Sasinek, 1879, 127-134; Csapodi, 1967, 243-249; Grieger, 1982; Foltýnová-Mikulcová, 1999, 11-15; Kalous, 2006, 3-31; Bajger, 2011.
- 17 Körmendy, 1988, 33-40.
- 18 Szendrei, 1981.
- 19 Čiastočne publikované v katalógoch skupiny Fragmenta Codicum: Vizkelety, 1993, 1998.
- 20 Veselovská, 2006, fragmenty č. 76, 88, 115; Veselovská, 2008, fragmenty č. 7, 10, 26–29, 33, 34, 54, 55, 61–63. Na tomto mieste sa chcem poďakovať Eve Veselovskej za poskytnuté informácie o fragmentoch *Varadínskeho antifonára* objavených v slovenských knižničných a archívnych fondoch, ako aj za láskavú pomoc pri organizovaní terénneho výskumu v modranskom archíve.
- 21 Bednáríková, 2010, 139-140. Identifikácia fragmentu: Czágány, 2010/2011, 349-352.
- 22 Štátny archív Bratislava pobočka Modra, sign. 571, 741, 3119, 3120, 3121, 3122, 3127, 3128, 5188, 5189, 5194, 5196, 5197, 5198. Za umožnenie prístupu do modranského archívu a štúdia fragmentov ďakujem riaditeľovi archívu Dr. Jurajovi Turcsányovi.
- 23 Prehľad a obsahová analýza dvoch najväčších fondov fragmentov v Győri a Modre pozri: Czágány, 2012, 123-141.
- 24 Andrea Kovács, VII/A ; Dobszay, 2003, 59–61, 68–72, 342, 362–363.
- 25 *Spiritus Sanctus in te descendet Maria ne timeas habebis in utero filium Dei alleluia*. Porovn. Dobszay – Szendrei, 1999, Nr. 8067.
- 26 Dobszay, 2004, 62-64.
- 27 Kovács, VII/A, 62.
- 28 Kovács, VII/A, 64.
- 29 Cyklus sa skladal z nasledovných antifón: *A diebus antiquis, Dominum Salvatorem, Gabriel angelus, Maria dixit putas, Respondit angelus*.
- 30 Dobszay, 62-63. O sporadickom výskyte cyklu *A diebus* v ďalších stredo európskych diecézach pozri Dobszay, 2003, 51-59.
- 31 Prehľad jednotlivých offícií sanktorálu pozri: Czágány, 2012, 135.
- 32 Czágány, 2004.

Od ideológie k ideám¹

Rezonancia politických zlomov v slovenskom výtvarnom umení druhej polovice 20. storočia

Zuzana Bartošová
Ústav dejín umenia SAV